

הישרדות בתנאים קיצוניים, השואה בבוריסלב (1941-1944)

Luliia KYSLA, "Vyzhyvannia za ekstremal`nykh umov: Holokost v Boryslavi (1941-44)"

Luliia KYSLA, "Surviving under extraordinary conditions: Holocaust in Boryslav (1941-44)"

Holokost i suchasnist`: *Studii v Ukraini i sviti*, 1 (11) (2012): 9-33.

עזרה בתרגום: אנג'לה מינדל

בוריסלב נמצאת בחלקה הדרום-מזרחי של גליציה, כיום מחוז לבוב. (לפני מלחמת העולם השנייה – אזור לבוב) במרחק של 10 ק"מ משכנתה העיר דרהוביץ ו-100 ק"מ מהעיר לבוב על הנהר Tyśmenica (טיסמיניץ) למרגלות הרי הקרפטים.

העיר (אז כפר) התפרסמה בסוף המאה ה-18 ברחבי אירופה בשל עתודות הנפט שלה והדונג (שעווה), ולכן, במשך זמן רב נודעה בוריסלב תהילה כ"גליציה קלונדייק". בזמן הממלכה ההאבסבורגית בארות הנפט של בוריסלב-דרהוביץ היו למרכזיים באזור גליציה. בשנת 1909 - גליציה הייתה יצרנית הנפט השלישית בעולם, וספקה כ-5% מתפוקת הנפט העולמית.

בספרות האוקראינית, העיר התפרסמה ב"מחזור בוריסלב" של איוון פרנקו, במיוחד בשנת 1882 בה יצא לאור הרומן שכתב, "בוריסלב צוחקת".

בראשית 1880, בוריסלב הייתה מרכז "התעשייה הקפיטליסטית". לא במקרה פרנקו וסוציאליסטים אחרים הפנו תשומת לב אל גליציה, ששימשה כ"ראיות אמפיריות לאימות התיאוריות החברתיות" של קרל מרקס. מעניין, כי בספרות היהודית, בניגוד לספרות הפולנית, בוריסלב לא מוזכרת כלל בתקופה שלפני המלחמה, אלא רק לאחר השואה, ובד"כ מוזכרים היהודים שהושמדו במהלך מלחמת העולם השנייה. בין שתי מלחמות העולם הייתה בוריסלב עיר של ניגודים, "שילוב של ערמוניות אמריקנית ופיגור מזרחי".

לאחר המלחמה בין פולין לאוקראינה בשנים 1918-1919, העיר הועברה לפולין, ובשנת 1939 עם הסיפוח הסובייטי של מערב אוקראינה ובלארוס, השתייכה לרפובליקה הסובייטית הסוציאליסטית האוקראינית

בשנת 1939 בבוריסלב היו 45 אלף תושבים, והייתה העיר השלישית בגודלה ברפובליקה הפולנית השנייה, לאחר ורשה ולודז'. מבחינה אתנית, לשונית ודתית: 48% פולנים, 27% יהודים ו-24% אוקראינים. כמו כן, בבוריסלב חיו מספר קטן של אנשי עסקים ומהנדסים גרמנים, צרפתים ובריטיים.

לדברי ההיסטוריון הפולני פיוטר וורובל, בשנת 1939 בבוריסלב היו כ-12,500 יהודים. קשה לקבוע את מספרם המדויק של היהודים ששרדו את המלחמה: נתון זה נע בין 250 ל-800 איש. רוב המקורות מדברים על כ-400 איש, מתוכם כמאתיים ניצלו ביערות שבסביבה, ובערך אותו מספר אנשים חזר ממחנות הריכוז של הנאצים ומברית המועצות. בכל מקרה, על פי הוועדה הסובייטית לפינוי האוכלוסייה הפולנית, באוקטובר 1944 היו 501 אנשים שהתנדבו לעזוב את בוריסלב למחוזי בפולין, בתוכם 400 יהודים.

לשם השוואה, בהקבלה ללבוב בה, על פי ההיסטוריון הפולני GRZEGORZ HRYCIUK באוגוסט 1944 (כלומר חודשים לאחר חזרתם של הסובייטיים) חיו 1300 יהודים, פחות מאחוז אחד מכלל האוכלוסייה של 149 אלף איש. בבוריסלב, שיעור ההישרדות הממוצע בקרב היהודים, היה קצת יותר משלושה אחוזים.

לדברי תושב בוריסלב לשעבר, יצחק דוד שטיגה, זהו אחד האחוזים הגבוהים ביותר של ניצולים יהודים בפולין

וזאת משתי סיבות עיקריות. ראשית, בוריסלב ממוקמת למרגלות הרי הקרפטים, אזור שבו ישנם יערות רבים, דבר שאפשר את בנייתם של בונקרים לחבוא. שנית, מעמדה החשוב של בוריסלב לתעשיית הנפט של הרייך השלישי, אפשר ליהודים רבים להישאר בחיים עד להגעת הצבא האדום ב-7 אוגוסט 1944.

תפקיד מרכזי בהצלתם של היהודים היה למנהל המסחרי של חברת Beskiden Öl AG (משנת 1942 - Karpathen-öl AG), ברטהולד בייץ, אשר העסיק יהודים. אחת הניצולות, סבינה ולאנסקה (הברמן), כתבה בזיכרונותיה כי השמדת יהודי בוריסלב על ידי הגרמנים הייתה משימה פחות דחופה מאשר במקומות אחרים.

כללי: אירועים עיקריים

על רקע העניין הרב בשואת לבוב, שואת בוריסלב כמעט ולא נחקרה כלל. למעט חלק ממחקרו המעמיק של ההיסטוריון הגרמני תומס זאנדקיולרהדן ב"פתרון סופי" של השאלה היהודית בגליציה, שם מוקדש רב המחקר לברטהולד בייץ. מידע אחר מוגבל לכמה מאמרים בידיעונים ואנציקלופדיות.

עם זאת השתמרו מספיק עדויות וזיכרונות של הניצולים, מהם ניתן לשחזר את ההשתלשלות המרכזית של האירועים, תוך התמקדות באסטרטגיות ההישרדות היהודיות תחת הרצח הנאצי. מחקר זה מתבסס בעיקר על ניתוח של הצהרותיהם של 38 יהודים מבוריסלב, אשר בדרך זו או אחרת שרדו את השואה. אלה הן מה שנקרא "עדויות" שנאספו בפולין בשנים 1946-1949 ע"י הוועדה המרכזית להיסטוריה יהודית (Centralna Żydowska Komisja Historyczna) העוסקת בתיעוד שואה.

המחברת מודעת לבעיית בסיס העובדות. רובו מסתמך על זיכרונות המשתתפים באירועים ובהחלט מייצגים רק השקפה יהודית. בסיס המידע הזה מוגבל בגלל היעדר גישה למקורות לאומיים אחרים. המחקר אמור להתבסס על עובדות ולא על פרשנות העובדות.

השאלות המרכזיות

מה היו הגורמים שהשפיעו על הישרדותם של האנשים? באילו משאבים, אמצעים ושיטות נעזרו בכדי לשרוד? לפני הדיון בשאלות אלה, נכון לסקור בקצרה את המאורעות הכלליים והייחודיים של השואה ב"בירה הבלתי מוכרת" של תעשיית הנפט בגליציה.

לשואה בבוריסלב יש מאפיינים משלה. הגרמנים היו בבוריסלב פעמיים, במשך ימים ספורים בשנת 1939 (18 עד 24 ספטמבר) והחל ב-1 ביולי 1941. לאחר הסדר הגבולות בין גרמניה הנאצית וברית המועצות בספטמבר 1939, הכוחות הגרמנים שהו בבוריסלב עד 24 בספטמבר 1939. על פי הסכם ה"גבולות והידידות" בין ברית המועצות, ברית המועצות התחייבה 1939 לספק לגרמניה מה- 28 ספטמבר ומדי שנה 300 טון מוצרי נפט, שהיוו בפועל את התפוקה השנתית של בארות הנפט בדרוהוביץ-בוריסלב. למרות התקופה הקצרה של הכיבוש הגרמני ראשון, תפוקה זו נראתה מאוד "מבטיחה". בתקופה זו, על פי עדי ראייה אוקראינים ופולנים, המצב לא הגיע עד כדי רצח יהודים, אך, התרחשו בעיקר שוד והשפלות של יהודים, כגון גילוח זקנים והרקדה ברחובות. בנוסף, היה דפוס מבוסס היטב, לפיו הגרמנים אילצו את היהודים העשירים לנקות רחובות ואת הרופאים והתעשיינים המפורסמים אילצו לשטוף אסלות. נראה כי אחרי הניסיון הקצר של הכיבוש הגרמני וההשפלות הראשונות, הייתה ליהודי בוריסלב סיבה טובה להרגיש הקלה עם הגעתו של הצבא האדום.

בבוריסלב היו לפחות שש אקציות עיקריות. כמה מן הקורבנות נורו על יד בית המטבחיים, או ביערות הסביבה, בעיקר ביער ליד ברוניצה ודרוהוביץ. היתר גורשו למחנות ההשמדה בלז'ץ ואושוויץ, בהם רובם נרצחו. באקציה הראשונה (27-28 נובמבר 1941) הנאצים עצרו כ-800 יהודים בעלי מוגבלויות, נכים וקשישים, מתוכם 29 נורו בסמוך לבארות הנפט "פילסודסקי".

האקציה המאסיבית השנייה נערכה מתחילת אוגוסט 1942, ונקראה "יישוב מחדש" (היהודים היו אמורים לעבור לפינסק לכאורה).

ב- 6-8 באוקטובר 1942 כחמשת אלפים יהודים, רובם נשים וילדים, נשלחו למחנה ההשמדה בלז'ץ. במהלך 23-24 אוקטובר 1942 הגיעה האקציה השלישית, שבמהלכה 1,020 אנשים גורשו (לכיוון לא ידוע), בתחילת נובמבר החל ציד של אנשים, שנמשך כמעט חודש (30-04 נובמבר 1942). יהודים שנתפסו, בעיקר נשים, ילדים ועובדי התעשיות הבטחוניות («Rüstungsjuden»), רוכזו בקולנוע "הקולוסיאום", מורעבים ללא מזון ושתייה, ונשלחו לבלז'ץ בכ- 30 משלוחים.

בתקופת האקציה החמישית (16-17 פברואר 1943), רק יהודים בעלי סימון R (Rüstungsarbeiter), (עובדים בתעשייה חיונית) ניצלו, ב- (21 בפברואר) נטבחו כ-600 אנשים (ביניהם עובדי המפעל לעיבוד עץ בעיר). ההשמדה ההמונית האחרונה של האוכלוסייה היהודית בבוריסלב הייתה עם סגירת הגטו במאי 25 עד 2 ביוני 1943, בה נורו כ-700 אנשים, ביניהם גם אנשי היודנראט.

עם התקרב הצבא האדום באפריל 1944 הגרמנים חיסלו את מחנה העבודה Limanowska, אשר באותה עת, עדיין חיו בו 800 יהודים. עובדים אלה הועברו למחנה הריכוז פלאשוב הקרוב לקרקוב ולאשוויץ בצד "הארי" היו יהודים שהצליחו לשרוד. חלקם הסתתרו בבונקרים ביער, וחלק חזרו מפלאשוב וממחנות אחרים.

ההכנות הפורמליות להקמת גטו בבוריסלב, ("רובע יהודי" (Dzielnica), על פי הגרמנים), החלו בנובמבר 1941. אכלוס הגטו התעכב עד אוקטובר 1942 בגלל איום התפשטות מחלת הטיפוס שפרצה בקרב האוכלוסייה היהודית בחורף 1941-1942. יצוין, כי הגטו בבוריסלב לא היה מגודר עם שערי כניסה ושמירה כי מגדלי קידוח הנפט לא אפשרו זאת. בעדותה מסרה הניצולה, סוניה הרמל, שבעיר היו שני גטאות: אחד באזור בוריסלב – לחברי "המועצה היהודית" (יודנראט) ולעובדים מיומנים והאחר בוולאנקי (Volyantsi), לעניים יותר.

לאחר חיסול הגטו בחודשים מאי – יולי 1943 הועברו אלה שהיו מסוגלים לעבוד למחנה העבודה Limanowa (Arbeitslager) שבמרז'ניצה (Mrazhnytsi), מקום בו הם עבדו במפעל לזיקוק הנפט. באפריל 1944, חוסל גם מחנה עבודה זה (שנקרא "הבית הלבן") וכל האנשים שבו הועברו לפלאשוב ולאשוויץ.

בימים הראשונים עם הגעת הגרמנים פרצה בבוריסלב מהומה לאחר שהגיעו שמועות על מה שהתרחש בלבוב. אך לא עברו יומיים, וביום חמישי ושישי, 3-4 ביולי 1941, נרצחו כ-300 איש, רובם יהודים. המספר הזה אינו מדויק, אך עולה ממקורות שונים. פיטר וורובל מציין 220 הרוגים ומאות פצועים. האוקראיני מיקולה טרלצקי ציין 70 יהודים שנהרגו על ידי הגרמנים, ושלושה (!) - "תושבי העיר". מעדויות יהודים, המספרים נעים בין 300 לכ- 5000 איש (האחרון נראה מספר מופרז). סביר להניח שכ-300-350 נרצחו, על פי דיווחי מרבית האנשים והמסמכים הגרמנים.

בדומה למקרה בלבוב, גילוי 44 גופות במרתפי הנ.ק.וו.ד בבוריסלב (16 אוקראינים, 16 פולנים וגרמני אחד) ושמועות על פוגרום בדרוהוביץ היו קרוב לוודאי הגורמים העיקריים לכך שב-2 ביולי התעוררה אלימות נגד יהודים. בבוקר יום חמישי, 3 ביולי, לאחר פתיחת כלא הנ.ק.וו.ד החלו לגרור יהודים מבתיהם לצורך טיהור גופות (מקורות שונים מצביעים על כך שהיוזמים היו בני נער מקומיים). הרוב המכריע של מעשי הרצח התרחש ברחובות. ולכן כלא הנ.ק.וו.ד. לשעבר, שהיה עכשיו בפיקוח גרמני היה בטוח יותר מאשר רחובות העיר בהם שלט קהל אלים ובלתי נשלט.

מעניין לציין שהכוח המניע העיקרי מאחורי המהומות, עלפי החוקר ולדימיר מלמד, לא היו הגרמנים, אלא אוקראינים עוזרי המשטרה או ההמון הזועם (כפי שבדרך כלל מתארים את הפוגרומים האוקראיניים) של האיכרים מהכפרים בסביבה. רבים מהם הגיעו לעיר בעגלות, כנראה כדי לבצע שוד וביזה. לכן, הפוגרום בבוריסלב מכונה גם "רצח ברברי מימי הביניים".

אחד הניצולים, איגנצי גולדווסר ספר: "פולנים ואוקראינים ברכו את בואם של הגרמנים לעיר שלנו כבר למחרת היהודים הרגישו את נחת יד של האויב אוקראינים, רובם איכרים מהכפרים [הסמוכים], תקפו את הרכוש היהודי והחלו לבזוז. לאחר הביזה החלה מהומה. איכרים נושאי חרמשים, אתים, קלשונים, גרזנים ועוד רצחו יהודים חסרי הגנה".

גרסת העד מתקבלת על הדעת, לדעת המחברת, שכן, לדבריו (ולדברי יהודים אחרים ששרדו), במקרים רבים ניתן היה להבחין בבירור באיכרים שהיו זרים בעיר, ובשוטרים אוקראיניים שעשו בעצמם פשיטות וצייתו לגרמנים. בקרב האחרונים לעתים קרובות הוא נתקל בחבריו הוותיקים לכיתה, חברים או שכנים. השוטרים האוקראיניים היו לעיתים "הרע במיעוטו" למזלם של הניצולים ולפעמים אפילו מושיעים. מכשירי הרצח העיקריים, שהעדים הזכירו היו מגרפות, קלשונים, חרמשים אפילו אתי חפירה. יתר על כן, כפי שמסרה גולדה בירגר, ביהודים הדומים לפולנים (כמו מקרה שלה), בדרך כלל לא נגעו. העובדה שהפורעים לא זיהו אותה יכולה להיות אינדיקציה נוספת, שהם לא היו מבורסלב ולא יכלו לזהות את היהודים על פי הכרות רוב העדים מסכימים עם הקביעה, שיזמו את הטבח הגרמנים והאוקראיניים לקחו חלק פעיל בו יש עדים שמזכירים גם את הפולנים.

לדברי אירנה קלינגר, הפולנים והאוקראינים המתווכים בתחילה ולא העזו לפרוץ לבתי יהודים לצורך שוד, עד שהגרמנים עשו זאת, "עם הנשק שברו דלתות, הכו, וזרקו דברים מבעד לחלונות". בצהרי היום, הגרמנים הפיצו כי האוכלוסייה המקומית יכולה "להתחשבן" עם משתפי פעולה ועם אלו שאחראים למותם של אסירי הנ.ק.וו.ד. הציבור העריך שהיהודים תמכו במשטר הסובייטי ובקומוניסטים, והם צריכים לתת דין וחשבון על פשעיהם. כך התעוררה האלימות נגד יהודים.

תפקיד הלאומנים האוקראינים בפרעות אלו הוא נושא שנוי במחלוקת, בפרט לגבי ד"ר ניקולס טרלצנקו, חבר המועצה וראש העיר באותה תקופה. קיימת עדות ישירה כי לאחר הגעת הגרמנים הוא פנה לגסטפו לקבלת "רשות לפוגרום אוקראיני בקרב היהודים" ואף אירגן בעצמו את "החברה" מהכפרים בסביבה, Hubychi, Tustanovych, Mrazhnytsi. העדה מייחסת תפקיד מפתח לטרלצנקו בהסתת האוכלוסייה נגד היהודים. אך, מהעדות הקשה הזו לא ניתן לקבוע בוודאות מה התרחש.

בכל מקרה הגרמנים לא הניחו לקרובים הנרצחים בכלא הנ.ק.וו.ד. לאסוף אותם הביתה (דבר שיכל היה למנוע התפתחויות טרגיות), והורה ליהודים לחפור קבר ולשטוף את הגופות בפומבי. כך הם היו אחראים להתפרצות הספונטנית של האלימות נגד יהודים. לאחר 48 שעות בהן הגרמנים נתנו יד חופשית להמון, הם הפסיקו את הטבח ביום שישי אחר הצהריים. אך זה היה המעשה הראשון בסדרה של פעולות נגד יהודי בוריסלב. התוצאה הסופית הייתה השמדת הקהילה היהודית כולה. המעשה מעיד על הדוגמא שנתנו הגרמנים לאוכלוסייה המקומית כיצד לטפל ביהודים שבאותו הזמן הוצאו אל מחוץ לחוק.

לחיות על הקצה, או כיצד שרדנו?

לפחות מחצית מן הניצולים שהעידו אחרי המלחמה, היו עובדים מקצועיים (רואי חשבון, עורכי דין, מורים, רופאים, מהנדסים, מסגרים), וכמחצית מהם היו נשים וגברים צעירים. לגורם הגיל הייתה חשיבות מכרעת ביכולת ההישרדות היהודית. הזקנים והחלשים היו מועמדים ראשונים להשמדה, ואילו עובדים צעירים ומנוסים נלקחו לעבודה כ"גורמים יצרניים", דבר שבהחלט נתן להם סיכוי גבוה יותר לשרוד.

בסוף נובמבר 1941, כאשר הופעלה האקציה הראשונה נגד מי שהיה קומוניסט, רבנים, זקנים וחסרי יכולת לעבוד, נרצחו 800 איש. ג'ונאס פריש, כותב, "קומוניסטים נעצרו על פי רשימה אם ברשימה הופיע שמה של נערה צעירה ובבית הייתה אישה מבוגרת יותר עם אותו שם משפחה, היו לוקחים את המבוגרת יותר כפעילה קומוניסטית".

לילדים צעירים מאוד, במיוחד לתינוקות היה בד"כ סיכוי קלוש לשרוד, היות והם לעתים קרובות בכו וסכנו בכך את הוריהם. במחנה העבודה בבוריסלב נשים נאלצו להפסיק את הריון, משום שלא האמינו שלילדיהן יהיה סיכוי לשרוד. במאמרו על ילדים ששרדו כותב ההיסטוריון עומר ברטוב, "הילדים היו תלויים בשילוב של מזל ועזרה מאחרים שריחמו עליהם אוב גלל רווח כספי".

עושר ושחיתות היוו תפקיד מכריע בשיעור ההישרדות של היהודים "אם מישהו יכול היה בדרך זו או אחרת לשרוד", אומר מאיר חמייס, בן של בעל חנות בדים, שהיה כבן 13 בתחילת המלחמה, "פירוש הדבר היה ארנק עם הרבה כסף, או שהיו לו קשר כספי עם איכרים פולניים או אוקראיניים, או פריטים למכירה".

ברשימות הגירוש, שמסר היודנראט בפקודת הגסטפו, היו בעיקר שמות של יהודים עניים ואילו שמות של אלו שיכלו לשלם נמחקו מהרשימה. סוניה הרמל מסרה בעדותה כי, במהלך האקציה החמישית בשנת 1942, היודנראט והשוטרים היהודים "עשו הון (Zrobili majątek) וסחרו בחיי אדם; קבלו כופר עבור אחד והוסיפו לרשימות אחרים".

יהודים עשירים שלמו כופר לעתים קרובות אם היו נתפסים במהלך האקציה. כאשר בנובמבר 1942 הוכנסו יהודים לבית הקולנוע "קולוסאום" למשך שלושה שבועות ללא מזון ומים, "אפשר היה לפדות את עצמך מרשימות הגירוש תמורת זלוטי". חלק המעשירים אפילו השתחררו כך מהעבודה במחנות עבודה. עשירים שלא יכלו לעבוד, יכלו להעביר גמול חומרי. יש ראיות לכך שעבור ילד שהוחבא בצד הארי אצל משפחה פולנית או אוקראינית שלמו בממוצע 1,000 עד 1,500 זלוטי לחודש ועבור מקום בבונקר ביער שילמו 5.000 זלוטי.

כישורי שפה היו גורם חשוב מאוד בהישרדות היהודים, במיוחד עבור אלה שזייפו מסמכים וחיו בצד הארי. למרות דעותיהם הגזעניות, הגרמנים כיבדו את אלה שדיברו גרמנית. לדוגמה, ראש המיליציה Heinrich Nemetz, אשר בלט בקרב ההנהגה בשל אכזריותו והתנשאותו, לימד גרמנית במשטרה האוקראינית ולא חי בגטו, אפוא שהיו רוב היהודים, אלא ברובע המשטרה. על פי עדותו של איגנצי גולדוואסר, הוא עזר לרופא השיניים שלו גרינשפאן וזה היה מעביר ידיעה על תחילת האקציות, "לפני כל אקציה הגרמני היה יוצא למרפסת [בית המשטרה האוקראינית], וקורא ליהודים. כשהופיע את "היהודי שלו" שנתן לו שירותים שונים והיה תחת חסותו.

יודגש, כי יהודים רבים בבוריסלב, היו יותר מתבוללים מהיהודים בוורשה או לודז, הם דיברו פולנית וכמעט לא ידעו יידיש, דבר שלעתים קרובות הציל אותם ממוות בטוח. אירנה קלינגר, מורה בבית ספר בבוריסלב מתארת איך ניסתה לתקן את המבטא הפולני במיוחד ה-«H» כדי לבטא «H» טהור, "לא להשאיר שום דבר ליד המקרה". המראה שלה ושל ילדה היה "מראה טוב", כלומר מראה שלא ניתן לשייך אותו לעם היהודי. גם גולדה בירגר טענה שהיא שרדה את הפוגרום ב-1941 רק בגלל שהייתה דומה לפולניה ולכן לא נגעו בה. יתר על כן, על פי ארנולד דיסטלר, היה חשוב מאוד לא רק להיות דומים לסלאבים אבל גם להיות בעלי חזות בריאה, "הייתי צריך להעמיד פנים של אדם בריא מבחינה פיזית" (באותה עת הייתה לי בעיה ברגל) כדי לשרוד ולעבור את האקציה הנוכחית".

ברטולד בייץ ניזכר איך במהלך חודש פברואר (1943) אחד השוצמנים (אנשי המשטרה הגרמנית), מיטק אופול, ירה לנגד עיניו באישה נושאת תינוק רק בגלל שהייתה לה יד שבורה, באמרו ש"בכל מקרה לא יכולה לעבוד". גורל דומה היה לכל אלה "שלא היו כשרים לעבודה" (קשישים, נשים וילדים).

ידיעה טובה של השפה האוקראינית העלתה את סיכויי ההישרדות המורה כריסטינה ליבר, ששרדה את המלחמה עם ילדה הקטן "על ניירות אריים" (מסמכים מאושרים ע"י כומר קתולי) חיה מאז שנת 1942 באזורים הכפריים. היא סיפרה את סיפורה של אישה יהודיה צעירה (לברובה) שידעה את השפה האוקראינית על בוריה, היא העמידה פנים כאשתו הרשמית של המאהב האוקראיני שלה, למרות שהוא היה יחד עם אשתו האמתית.

- "למפעל הגיע האוקראיני (לברוב) ... הוא הביא עמו יהודייה בת 17 ורשם אותה כאשתו. הוא עבד שם במשך כמה חודשים. את היהודייה שמר לעצמו. תושבי הכפר יודעו שיש לו (ללברוב) ... אישה בעיר. אנשים דברו לעתים קרובות על כך ש(לברוב) .. חי עם יהודייה, אבל אף אחד לא הסגיר אותו. [וכך התגלגלו הדברים] בכפר תפסו יהודייה אחרת, גסטפו הקיף את הכפר [...]. את היהודייה שמצאו הרגו במקום, לברוב ברח... ואת היהודייה (של לברוב) לקחו לחקירה. היא שיקרה באוקראינית רהוטה ושכנעה שהיא אשתו החוקית ושהוא ברח אל המאהבת שלו".

בנוסף לשפה כישורים מיוחדים ומיומנויות מיוחדות הגדילו את הסיכויים לשרוד. לדוגמה, סוניה הרמל שלפני המלחמה הייתה עקרת בית, אך הייתה אהובה על הגרמנים והיהודיים בגלל קולה הערב. היא מאמינה שהיא "חייבת לו את חייה" (היא שרה להם סרנדה של שוברט וקטעים מהאופרה "פליאצ'י" של רוג'ר וליאו נקוואלו). אירנה קלינגר, שהייתה רקדנית מתעמלת טובה, שרדה בשל היכולות הפיסיות המצוינות שלה. היא הצליחה לקפוץ מהרכב, בדרך לאחד ממחנה השמדה המפורסמים ביותר, בלז'ץ. אך לא רק זה הזריזות של קלינגר הצילה אותה שוב ממוות בטוח.

לאחר חיסול הגטו ביוני 1943 וגירוש מתמשך של יהודים נבנה מחנה Limanowa. בתקופה זו יהודים התחילו לבנות מקומות מחבוא (kryjowki) ("בונקרים") באדמה ביערות שבסביבה. לדברי יונאס פריש, רואה חשבון במקצועו, כ-1,800 אנשים ברחו ליער, אבל שרדו רק 40. זה היה מקום מקלט זמני שבו ניתן היה להסתתר במהלך הפשיטות. משם היה ניתן תמיד לחזור למחנה במידה וביער החיים הפכו לבלתי נסבלים. מהבונקרים ניתן היה להגיע לפרטיזנים (קבוצות של תיאודור קופאקה). לנוכח השמירה הקפדנית של הגרמנים על תעשיית הנפט, "הפעולות של המחתרת הפולנית בבוריסלב לא היו משמעותיות", הארגון לא היה חזק ולא "מרשים או מושך מקומיים".

בתחילה היהודים במחנה יכלו לנוע באופן חופשי למדי, לתכנן מראש ובקפידה את הבריחה ליערות: לחפור חפירות מתאימות (בדרך כלל עבדו בלילה) ולהצטייד במוצרים שיספיקו להם לחודש מחייה מתחת לאדמה. לדברי ארנולד דיסטלר, הוא אפילו הצליח לנהל "חיים נורמליים יחסית" ביער, "אנחנו התגלחנו בכל יום, בכל יום התרחצנו ובישלנו בלילה... מאוחר יותר, לאחר שהחלפנו את התנור הישן במודרני יותר, יכולנו לאפות שתי כיכרות לחם בכל יום". למרות העובדה שהוא נאלץ לבנות מקום מסתור חדש מספר פעמים, דיסטלר וחבריו קבוצתו חיו שם במשך כמעט שנה, ממאי 1943 עד אוגוסט 1944.

בעלי מקומות המסתור השכירו וסיפקו למזון ליהודים אחרים שרצו להסתתר. לפעמים, על מנת לקבל מקום בבונקר, היה צריך כסף או מוצרים. פרידה קוך, אז בת 13, בתו של בעל קונדיטוריה מבוריסלב, זוכרת איך בקשו ממנה לעזוב את הבונקר בטענה שיש להכניס במקומה "מממנים" על מנת שיוכלו להמשיך להתקיים.

קוך ואיגנצי גולדווסר מתארים אפיזודות מעניינות מן החיים ביער. ביער אופטסקה ליד מרז'ניצה Mrazhnytsi (lesna) שמנה 15 אנשים בראשותו של מונדק שוורץ מבוריסלב. הועד ארגן והסדיר את מיקום היהודים בבונקרים והוציאו הוראות. היה הסכם כלשהו בין הנמלטים ובין ראש המשטרה היהודית, וואלק אייזנשטיין. פי הסכם זה ועד היער שילם לו (בערך 500 זלוטי לכל מחבוא) על מנת "שיהיה סבלני". ועד היער, שהיה לו בית משפט ומשטרה (służba porządkowa), תיפקד פחות או יותר באופן עצמאי עד מאי 1944, כאשר הגרמנים החלו בחיפושים מאסיביים אחר "שוכני יער".

באופן כללי, נראה שלפחות עד אביב 1944 היערות שמסביב לבוריסלב היו מקום בטוח יחסית בהשוואה למחנה Limanowa או אפילו מקומות מסתור אחרים. המשטרה הגרמנית לא סרקה את היערות ולא חיפשה את הבונקרים, אלא אם כן היה ידוע להם בוודאות מקום המחבוא.

תושבי הבונקר עצמם, כאשר עצרה אותם המשטרה במהלך חיפוש אחר מזון לעתים הלשינו על מקום הבונקרים, או שמסרו אותם היעריים או התושבים המקומיים, בעיקר איכרים מהכפרים הסמוכים, אשר לעתים קרובות רעו עדרים ביערות. עם זאת, חשיפת בונקר לא תמיד הסתיימה במותם של היהודים. בדרך כלל הם נשלחו חזרה למחנה העבודה או גורשו למחנות אחרים. קרה גם שאיכרים עמדו בהבטחתם ולא הלשינו על הבונקרים (כמו במקרה של פרידה קוך), גם אנשי המשטרה הגרמנית לפעמים שיחררו יהודים שנתפסו, אם לא היו עדים בסביבה, וכמה "מאלו שידעו על הבונקרים באו אפילו להזהיר".

ובכל זאת, יהודים שהסתתרו הוכו ונרצחו. בעיקר פעלו בחומרה יתרה עם מי שניסה להתנגד. מפקדה המשטרה הנאצית בבוריסלב "יצא לציד" ביער לעתים קרובות, לחפש בונקרים "וכשמצא יהודים היה הורג אותם במקום".

על פי העדויות, מעבר לסכנה שנשקפה להם מצד הגרמנים והתושבים המקומיים, לעתים קרובות האיום הגדול ביותר למקומות המסתור היו שנקרא "כנופיות היער" או "הבריונים". בעדויות הם זוהו כ"לאומנים אוקראיניים" או בפשטות "האוקראיניים". "הבנדרים" עצמם נחשבו כגנבים ורוצחים אכזריים. מאיר המייסד מספר, שלעתים קרובות הם "היו מתנפלים על סליקים יהודים, בזזים את רכוש והורגים אותם". המטרה המרכזית של התקפות כאלה נגד היהודים, על פי יואכים זובינזרה, הייתה "העשרת הקופה" (הרכוש שלהם).

אדז'ה שפיכר זוכרת כי "שהותה ביער הייתה מלאה בסכנות וחוסר בטחון. היה תמיד צריך להחליף מקומות מחבוא, "רק סיימנו לחפור בונקר אחד, היה עלינו לעבור לאחר בו שהינו שלושה שבועות עד שגם הוא נחשף ע"י מקומיים (איכרים). כששאלתי מה הם רוצים, הם נמלטו מהמקום, ואנחנו בלי לחשוב, עזבנו את הבונקר שלנו. פגשנו מישהו מדרוהוביץ, שסיפר לנו שלנולק קלינהופר מדרוהוביץ יש בונקר בצד השני של יער Opatska. הוא היה צריך להביא לשם אנשים מן הצריפים. אך כאשר נודע לו שאין לנו לאן ללכת לקח אותנו. נשארנו שם 4 שבועות בבונקר עד שהגיעו לשם הבנדרים שהציגו עצמם כפרטיזנים. הם רצו לקחת אותנו איתם. כולם הסכימו בשמחה להצעתם. למרבה הצער, מהר מאוד גילינו שזו הייתה פשוט רמאות הבנדרים הוציאו מהבונקר שלנו 20 איש, ציוו עליהם להתפשט והרגו אותם. אחותי ואני ראינו שאנחנו עומדות למות והחלטנו לברוח. אחותי התייאשה ורצתה למות, אבל הצלחתי לשכנע אותה לברוח".

ליאון קנבל, בן 40, מומחה טכני בתעשיית הנפט התחבא ביער Opatska ליד בוריסלב מאמצע אפריל עד להגעתו של הצבא הסובייטי בתחילת אוגוסט 1944. היה שוטר יערות גרמני (Wald Schutzpolizei), שלעתים קרובות השאיר בחיים יהודים בבונקרים שחשף, התנגד ל"בנדרים האכזריים", ש"הסתובבו ביער ופשוט רדפו אחר יהודים". לדעתו, הם לא רק רצחו, אלא גם עינו את הקורבנות חסרי הישע פעם אחת, זוכר קנבל, הם הרגו 24 "שוכני יער", ומאוחר יותר כשנכנסו לבונקר מצאו את גופתה של מלה ארנפלד (Mala Ehrenfeld), יהודייה צעירה, "שתי זרועותיה נקרעו מהגוף ועורה קולף".

לעובדים יהודים מיומנים (fachowcy), בעיקר מומחים בתעשיית הנפט, היה מעמד מועדף בהשוואה לאחרים. הם גרו במחנה העבודה (Zwangsarbeit Lager) במרז'ניצה בתוך צריפים, מה שנקרא בפי המקומיים קושארים (koszary). והם ענדו תגים מיוחדים על החזה עם האותיות R (Rüstungsarbeiter, עובדי תעשיות בטחוניות) או A (Arbeiter). מספר מומחים יהודים מובילים בעיקר מהנדסי סוכימאים, חיו ב"בית הלבן" (Biały Dom) שהוזכר לעיל, שנקרא כך כדי להדגיש שהיה "קיים פער בין בעלי המזל ושאר היהודים". אינטלקטואלים יהודים חיו שם די טוב. למרות הדוחק, הם קבלו "מנות אריות" ומשכורות. ב"בית הלבן" נערכו קבלות פנים, מסיבות ואילו המחנה עצמו היה למעשה מחוץ לתחום השיפוט של המשטרה הגרמנית והאוקראינית.

מאיר חמייסד, אשר ביחד עם אביו שרד את המלחמה במחבוא בבית הספר "סוקול" בבוריסלב, כותב בזיכרונותיו שלא כולם יכלו למצוא עבודה שתהפוך אותם ל"חיוניים" (נושאי תג R) ושלא מעמד כזה הם היו מיועדים ל"חיסול". ההכרח למצוא עבודה כזו הפך קריטי לאחר האקציה החמישית, כאשר החל מחודש פברואר 1943 רק העובדים בתעשיית הנפט (שבתחילה קבלו תג A) יכלו להיות מוגנים מפני גירוש או מוות.

כפי שהוזכר לעיל, לגבי היהודים בוריסלב, כמו גם בדרוהוביץ, תעשיית הנפט של בוריסלב הייתה גורם כלכלי חשוב נוסף שאפשר ליהודי בוריסלב סיכוי גבוה יותר לשרוד את המלחמה. מחנה העבודה / השמדה ינובסקה בלבוב נסגר בנובמבר 1943, ואילו מחנה מרז'ניצה (Mrazhnytsky) ליהודים "מומחים", נפתח בנובמבר 1942, והתקיים עד אביב 1944. מנתונים סטטיסטיים עולה, שבנובמבר 1943 ב"Karpáthyen-ol AG" שבבוריסלב, בראשותו של ברטולד בייץ עדיין הועסקו 1231 יהודים באופן רשמי (לא כולל עובדים לא חוקיים). ארנולד דיסטלר מעיד, שבאותה תקופה המפעל עבד מסביב לשעון במשמרות כדי לספק את התוצרת הנדרשת.

נוצרה סתירה בין החישובים הכלכליים של ההנהגה הנאצית ובין ההחלטה להשמדה כוללת של היהדות במחוז דרוהוביץ-בוריסלב. סוגיה זו עלתה שוב ושוב ונדונה בדרגים הגבוהים ביותר של הרייך, כולל פגישתו של היטלר עם ראשי הצבא ביולי 1943. למרות ניסיונות חוזרים ונשנים של המשטרה וה"ס" להפחית את מספר "העובדים הלא אריים" בבוריסלב (בעיקר לאחר סגירת הגטו), לעתים קרובות בייץ היה צריך לעשות רשימות

של "יהודים פחות חשובים". הנאצים לא יכלו להסתדר ללא עובדים יהודים מקצועיים זאת בעיקר בשל מחסור עצום באנשי מקצוע מיומנים (מהנדסים, רואי חשבון, רתכים, קודחים) בין הפולנים והאוקראינים. כמוכן, העובדה שיהודים נחשבו לכוח עבודה זול "פי שלוש מהפולנים": בשנת 1942 יהודי אחד עלה סביב 1.5 זלוטי ליום (בעיקר עלות האוכל), ואילו פולני עלה 8,5 זלוטי ליום.

כאמור, תפקיד חשוב בהצלת יהודי בוריסלב היה לברטולד בייץ. כיום קשה מאוד לומר מה הכריע יותר, הגורם האנושי או השיקול כלכלי, על תהליך זה. זאנדקולר מציג דוגמה של חברת הבנייה "דלתא" (ו-ו) בברושנו, מחוז סטרי (Stryj). גם שם היה מחסור בכוח אדם, אבל בגלל שיתוף פעולה גלוי בין הרשויות המקומיות והס.ס. בסוף אוגוסט 1943 הושמדו כל היהודים ואזור סטרי הוכרז רשמית "נקי מיהודים" (Judenfrei). בניגוד לבייץ, המנהל המקומי שם לא רק שלא ניסה למנוע את הטבח, אלא גם העביר באופן אישי את העובדים שלו לידיהם של הצוררים. גם אם נזכור שבניגוד לאוסקר שינדלר, בייץ כמנהל המסחרי של Beskiden OL AG היה מוגבל ביכולתו להציל יהודים (הוא יכול היה להציל רק יהודים מקצועיים ומיומנים ולא יכול היה להציל ילדים), הרי שבכל מקרה עשה מאמצים ניכרים כדי להציל יהודים רבים, במיוחד כאשר הבין שזה היה "עניין של חיים או מוות".

קשה לקבוע את המספר המדויק של אנשים שהוא הציל. תוך סיכון חיים ובטחון משפחתו (בדצמבר 1942, הוא נמלט ממעצר בדרך נס), ברטולד בייץ הצליח להציל ממוות מאות אנשים. למרות שהחברה שלו נתנה חסות לרבים, לא כולם הצליחו לשרוד עד הגעת הצבא האדום. לדוגמה, במהלך האקציה הגדולה ביותר באוגוסט 1942 בייץ הציל מגירוש לבלז' את הלנה קלינהובר ואת מילה אנגלנדר ובפברואר 1943 שיחרר את לורק האלטבאך ממשאית, שנסעה לאזור הוצאה להורג ביריות. היו מקרים שהוא הציל מספר פעמים את אותו האדם (זיגמונד שפילר – פעמיים ואת הילדה בירגר – שלוש פעמים).

ראוי לציין, שאף אחד מהחוקרים לא הזכיר את הסיבות למעשיו של בייץ (למעט אולי סבינה וולנסקה, המדברת על מעשיו), אלא ציינו שרוב הניצולים עבדו בתעשיית הנפט. הדבר חוזר ומצביע על חוסר הוודאות לגבי מניעיו של ה"מציל". יש נטייה לחשוב כי מעשיו היו מעשי גבורה בהיותו מעורב אישית ונותן חסות ואלו לסווג אותו כ"עובד הצלה" (rettungdurch Arbeit) נראה להם קשה במקרה זה.

הקשרים האישיים והיחסים לפני המלחמה, במיוחד עם אנשים בעלי השפעה, היו גורם חשוב ביותר בקביעת גורלם של אנשים. אפילו כדי להשיג עבודה בתעשיית הנפט אשר סיפקה את התגים הנחשקים R, היה צריך להיות קשור למישהו. בספר זיכרונותיה של סבינה הברמן-וולנסקי, "נידונה לחיות: מלחמה, חיים ואהבה בזיכרונה של אישה" (2008), היא מרמזת שהיא שרדה את המלחמה "כי היא הייתה צריכה לחיות". ובכל זאת, ניתן לקרוא את הכותרת גם "הישרדות באמצעות קשרים", משום שהיא הצליחה לשרוד את הכיבוש הנאצי רק באמצעות עזרה של אחרים. המחברת עצמה מודה, "אני אף פעם לא עשיתי שום מאמץ מיוחד כדי להציל את עצמי. הייתי רגועה מאוד. באותן שנים הייתי מסווגת כבלתי מועילה. כדי להבטיח את חיי, נתתי לאחרים לטפל בי". בשנת 1943 בגיל 16 סבינה הצליחה לשרוד טבח, שש אקציות והוצאות המוניות להורג, את חשיפת הבונקר שלה ומחלה קטלנית (דיזנטריה).

המקרה שלה מדגים בבירור את השטח האפור בין המושגים "מושיע" (מציל) ובין "האשם" (עברייני), מה שנינה פאבלוביצובה מכנה "האזורים האפורים של הישועה". כך אפשר להרחיב את ההבנה של המושג "ישועה" ו"מושיע" במובן זה, שהמושגים יכולים לכלול בתוכם משתפי פעולה ואפילו פושעים המציל הראשי של סבינה היה ראש המשטרה היהודית ברנרד אייזנשטיין, הקרוי וואלק (Zab) (Walek Eisenstein), אביו של ארוסה אימק (Imek). איש זה היה ידוע כבוגד, הוא ניחן ב"כוח לפגוע" ולכן גם ב"כח להציל". המשטרה היהודית (Jüdischer Ordnungsdienst או פשוט ordnery או odemany) ואייזנשטיין, שכונה "איש הגסטפו השני" מוצגים בהקשרים שליליים. הם סחטו לעיתים יהודים ו"היו מלשינים על מקומות המסתור והבונקרים לנאצים". היו כאלה שחששו מהם אפילו "יותר מהגרמנים". אחד העדים היהודים, שהיה במחנה Limanowa, מזכיר את ה"מעשים סדיסטיים" של אייזנשטיין ו"העוזר" שלו, מקס היינברכה [שטיינברג], אשר למשל הפיצו שמועה שהנאצים עזבו השאירו אותם לבד. באופן כללי, במחנה הזה היהודים לא הוכו, רק אייזנשטיין היה זה שהכה ואף "יותר מהאס.אס.". לדברי נילי ליפהרט, שוטרים יהודים היו "יותר גרועים מהגרמנים".

סבינה וולנסקה כתבה שהיא מודעת לתפקיד שאייזנשטיין מלא בשואה, אך היא לא מצליחה להבין זאת, "כילדה, לא שאלתי מדוע וולק עשה את הבחירה שעשה. Imek אהב אותי ובגלל זה אהבו אותי הוריו. ולכן, גם אני אהבתי אותם [...] אני בטוחה שאני חייבת לו את חיי". וולק אייזנשטיין הציל את חייה של סבינה שוב ושוב

הודות למאמציו של אחיו (Dzhozeka), סבינה הייתה בין עובדי «Karpáthen-ol AG», למרות שהיא אף פעם לא עבדה שם. לאחר חיסול הגטו וולנסקה שגרה אז במסתור עם קרוביה שאייזנשטיין ארגן ב"בית הלבן". מאוחר יותר, כאשר היא נתפסה בבונקר וכל תושביו נורו, סבינה הייתה היחידה שנותרה בחיים, ככל הנראה בשל התערבותו של ראש המשטרה היהודי. הפעם האחרונה שאייזנשטיין שיחק תפקיד מפתח בחייה של סבינה, התרחש ביולי 1944, ממש לפני כניסת הכוחות סובייטיים באוגוסט 1944. לדברי סבינה, באותה התקופה הייתה בבונקר ביער. אייזנשטיין שלח לשם מישהו, שבקש לקחת אותה. עד אשר הגרמנים סרקו את היער, היא הייתה מוגנת על ידי אייזנשטיין. לסבינה וולנסקה היה סוג של "כוח אסוציאטיבי", היא משווה את זה באופן מטאפורי ל"איש בשורת הנידונים למוות, שמאמין כי הסיכוי שלו להשתחרר מהעונש גבוה יותר מזה של אנשים אחרים באותו התא".

כפי שמציגים החומרים שלנו, לעתים אדם ששרד את השואה בבוריסלב, היה לו יותר ממציל אחד, וכמה אנשים בידועין, לקחו חלק בהצלתו. מקרה אופייני כזה הוא הסיפור שמזכירה הילדה בירגר, אחת מ"בני החסות" של ברטולד בייץ, שלאחר הגירוש לפלאשוב שוב "השתנה" המושיע שלה. כמו ששוחרר Brunlitsi ביחד עם "יהודי שינדלר" אחרים, כך היה גם עם סבינה וולנסקה, כי בנוסף לפטרון העיקרי שלה וולק אייזנשטיין, היא ניצלה גם בגלל בייץ שהיה גם הוא מושיע שלה. אין זה מפתיע כי מאוחר יותר וולנסקה כאחת מ"הניצולים" של בייץ, הפכה לסמל של פיוס בין היהודים לגרמנים, כאשר בחודש מאי 2005 היא הוזמנה לדבר בשמם של "שישה מיליון יהודים שנרצחו" בטכס הפתיחה של האנדרטה לזכר יהודי אירופה.

לסיכום, אנו יכולים לומר בביטחון שהישרדות יהודים בתקופת מלחמת העולם השנייה הייתה לעתים קרובות תלויה בצירוף מקרים בין מספר גורמים בעלי חשיבות דומה, לעתים קרובות גורמי מצב (כסף, גיל, השכלה, כישורים לשוניים, היכרויות וקשרים), וכן גורמים אנושיים. למרות שהגורם החשוב ביותר להישרדות ברוב המקרים היה מזל, בדרך כלל הוא לא היה הגורם היחיד שקבע את גורלו של אדם אלא הוא זה שנתן את הזדמנות לחיים וזו בוודאי קביעה אוניברסאלית למד:

במקרה של בוריסלב היו שני גורמים חיצוניים נוספים משמעותיים, שלא היו אופייניים למקומות אחרים – תעשיית הנפט והמיקום הגיאוגרפי, אשר אפשרו ליהודי בוריסלב יותר סיכוי להישרדות עם זה גם חשיבות האסטרטגית של הנפט בבוריסלב יצר חריגה, כך שחיסולם המוחלט של יהודים באזור זה נעשה "פחות דחוף" (למרות שחל למרבה הצער בעיקר על אנשי מקצוע מיומנים). גם היערות המקיפים את בוריסלב עם כל הסכנות שלהם, עבור רבים יצרו מקלט זמני והזדמנות אחרונה בשלבים הסופיים של השואה.